

Світлана Богдан

МОДЕЛЮВАННЯ ГЕТЕРОСТЕРЕОТИПНИХ ДОМІНАНТ У РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «БЕРЕСТЕЧКО»

Мовна поведінка учасників спілкування (комунікантів) привертає увагу дослідників як можливість пізнати типологічні ознаки поведінки, властиві етносу загалом та його окремим мовцям. Одне із джерел таких студій — писемні тексти різних функціональних стилів, зокрема художні, завдяки яким можна реконструювати особливості мовної поведінки різних типів комунікантів у тих чи тих часових і просторових обставинах. Унікальність таких реконструкцій безсумнівна, оскільки дає змогу врахувати особливості індивідуально-авторського моделювання мовної поведінки персонажів у певному тексті. Зрозуміло, що такі твори органічно поєднують умовно кажучи, поведінкові моделі потенційні та моделі потенційно реальні: кожен художній текст конструюється як вторинна моделювальна система. Об'єктивність авторського моделювання залежить від багатьох чинників, головними з яких вважаємо ступінь обізнаності письменника з традиційною культурою, історією, стереотипами мовного спілкування й поведінки етносу на певному історичному зрізі.

Комунікативний вимір історичного роману Ліни Костенко «Берестечко» умовно окреслений часом «до» і «після» Берестечківської битви, а його семантичний простір розгортається у двох основних площинах: український світ, тобто «свій», і неукраїнський — «чужий», здебільшого представлений елементами поведінкових стереотипів інших народів, які мали контакти з українцями в цей історичний період: *татар, турків, поляків, росіян, литовців* (до речі, у тексті роману етнонімів *поляки, литовці* й *росіяни* немає, натомість уживані найменування, співвіднесені з тогочасним мовним українським простором — *ляхи, литвини, московити*). Стереотипні вияви комунікативної поведінки виступають елементом етнічних стереотипів: авто-і гетеростереотипів, «своїх» і «чужих» — відповідно.

Українська мовна поведінка представлена в романі Ліни Костенко в репліках, висловленнях представників українського народу, а також окремих історичних осіб — Богдана Хмельницького, його побратимів, членів родини. Прикметно, що відтворення домінант мовної поведінки всіх персонажів змодельовано здебільшого через внутрішні монологи й автокомунікацію головного персонажа, що осмислює причини Берестечківської поразки (і українських поразок загалом) та конструює модель перемоги над ними.

Так само в узагальненому й персоніфікованому вимірах, щоправда, з виразним тяжінням до першого, змодельований «чужий» мовноповедінковий простір.

У психології обстоюється думка, що «чужі» (гетеростереотипні) ознаки традиційно утворюють «сукупність оцінних суджень про інші народи представниками певної етнічної спільноти» (Баронин А. С. Этнопсихология. — К., 2000. — С. 88). Гетеростереотипи можуть бути як позитивними, так і негативними, залежно від історичного досвіду взаємодії цих народів.

Формування гетеростереотипів відбувається найчастіше двома способами: 1) через наявні стереотипні уявлення власного народу про інший етнос; 2) на основі власного досвіду безпосереднього спілкування з представниками певного етносу чи опосередкованих спостережень за ними.

Гетеростереотипні ознаки в сукупності створюють ментальнісний образ певного етносу. Цей образ моделюється на основі трьох основних компонентів: *емоційного* (емотивного), *когнітивного* (вербального) і *поведінкового* (конативного). Найвагомішими етнопсихологи вважають другий і третій компоненти, що відображають словесні й поведінкові домінанти стереотипних уявлень.

У романі «Берестечко» узагальнені характеристики поведінки різних етносів найчастіше конструйовано в контекстах із семантичним паралелізмом, у зіставних площинах *чужі — свої / свої — чужі: Усі держави б'ються між собою./ Ми ж за державу билися своєю* (Тут і далі цитуємо за виданням: Костенко Ліна. Берестечко: історичний роман. — К., 1999. — С. 69); *У них там Боголюбський, / у них тверські та клязьминські./ Романова знайшли десь, одмили од гязі./ А в мене за плечи-*

ма король Данило Галицький!/ А в мене за плечима всі Київські князі! (С. 79). Відповідно до засад автостереотипізації такі зіставлення виявляють переваги власного народу над іншим із конкретизацією певних переваг.

Нерідко гетеростереотипний образ *чужих* формують вжиті в переносному значенні елементи невербальної комунікації. Завдяки цьому контексти набувають виразної експресії, наприклад: *І кожен тягне тебе, душолюб, —/ за руки — Річ Посполита з царем,/ азіати — за п'яти,/ Литва — за чуб* (С. 13); *А цар стромляє мені у спину/ свої двойлезі каправі очі* (С. 14).

Негативні оцінки поведінки чужих військ фіксуємо в описі учасників Берестечківської битви. Найвиразніше це реалізовано в зміні граматичного статусу означального займенника *всі* на стилістично маркований *все*, який надає текстові зниженої тональності: *Зівсюди все під Берестечко пхалось./ Охочий світ служити королям* (С. 71).

Відзначаємо двоїстість мовноетикетної поведінки комунікантів із чужого стану, і навіть спільників, союзників українців у боротьбі. Почасти такі характеристики обмежені спочатку констатацією специфіки їхньої поведінки за відсутності дистантно зміщених коментарів, наприклад: *Не сидів я в кайданах/ І не били мене нагаями./ Хан зустрів мене [Хмельницького. — С. Б.] чемно/ Відібрали шаблю й пістолі* (С. 10); *НЕ ЖАЛІВ МЕНІ ХАН/ НІ ВИНА, НІ КУМИСУ, НІ МЕДУ. / М'ЯКО СПАТИ БУЛО* (С. 11). Однак така удавана «гостинність» — це лише вичікувальна позиція хана. Вона симптоматична, бо передує наростанню комунікативного конфлікту («тиша перед бурею»), індикаторами якого виступають елементи проксеміки: *Та дві ситі сокири блищали при вході намету./ Та дивилася в серце сталева татарська клюга* (С. 12), які семантично співвіднесені з ситуацією небезпеки. І цілком передбачувано невдовзі хан змінює «милість» на гнів — «розджохався хан» (С. 12) (розджохатися — «означає розлютитися» (Словарь української мови: в 4 т. — К., 1997. — Т. IV. — С. 41), називаючи Хмельницького «проклятим гяуром» і «козацьким макогоном» за те, що він начебто «одуриє» його. Ці два стилістично знижені найменування, як відомо, належать до стереотипних лайливих оцінок чужих у різних етносів.

Гяур — «від араб. кафір — невірний, у мусульман зневажливе назвисько всіх іновірців» (Словник іншомовних слів. — К., 2000. — С. 149), а отже, може стосуватися будь-якого етносу. Номен *макогін* має виразну семантико-комунікативну співвіднесеність лише з українцями (утворений, очевидно, за подібністю зачіски козаків і форми *макогона* — «дерев'яного стрижня із потовщеним заокругленим кінцем, яким розтирають мак» (СУМ, IV, 603). Слово вжите в переносному значенні зі стилістично негативним забарвленням.

Устами гетьмана диференційовано поведінку *хана* і *татар*, при цьому ханова зрада не проектується на весь народ. А отже, всупереч законам формування етнічних стереотипів у романі виразно поляризовані особистісні поведінкові моделі окремих представників етносу й ті, що притаманні народу загалом. Пор. поєднання виняткової (*якщо побіг, то він уже біжить* (С. 16) та типової ознаки (*хан-здобичник* (С. 103), *гаремник, цар гірський, бабій* (С. 18) ознаки в поведінці хана, кваліфікацію татар, що були *добрими воїнами* (С. 102), їх типологічну ознаку (***Татари — ні; Народ не зрадить зроду./ Їх за два дні сім тисяч полягло/ Або нагайці. Пригорица народу/ А понад них вірніших не було*** (С. 16).

Здебільшого стереотипний образ чужих у творі узагальнено. Парадоксальність ситуації виявляється в тому, що всі *чужі* мали формально статус *сусідів*, що гіпотетично програмувало особливий тип міжособистісної та міжетнічної поведінки — 'добросусідський'. Натомість у реаліях *сусіди* України виявлялися здебільшого *ласими до насесть* (С. 111). А тому узагальнений портрет *чужих* має поведінкову стереотипну доміную, представлену описовою деперсоніфікованою конструкцією — 'ті, що *забирають*'. На переконання Хмельницького, це ті, що в українців «*Забрали все*: землю, свободу і навіть честь. Ще емоційніше ставлення до сусідів-завойовників відображено в негативно окреслених порівняннях і метафорах: *повзуть, нема од них одгону./ Як свині, риють до моїх границь./ Лиш з України виметеш корону,/ а цар вже в душу скипетром — пихиць!* (С. 39).

Північного сусіда в романі Ліни Костенко представлено цілим спектром оцінних лексем, об'єднаних на основі семи

‘завойовницькі наміри’ (*хижий і великий, дрімучий злидень, любить не своє*).

Москва асоціюється в романі з чорною прірвою «з хижою десницею», смурною «од крові, смут своїх і свар», яка «готова світ накрити, як спідницею/ Матр'юха накриває самовар» (С. 146). У номінаціях і порівняннях семантично закодовано імперську, завойовницьку сутність сусідньої держави, пор.: *Дрімучий світ. Ні слова, ні науки./ Все загребує, нарване, хмільне. Орел — двоголавий. Юрій — довгорукий./ Хай Україну чаша ця мине!* (С. 146).

Поведінка *московитів* узагальнено актуалізована у метонімічному вислові, основу якого становить елемент невербальної комунікації — поклін: **БУЛО, ПРИЙДЕ, ОД ЦАРЯ ВДОСТОЄН,** / *все до Москви схиляє на поклін* (С. 111).

Зниженість властива також оцінкам західних сусідів: *А король же привів все рушення оте посполите! — зажирущу псю крев і гостровану гонором злість* (С. 10).

Одна з передумов формування окремих негативних гетеростереотипів — неоднаковість поведінки *чужинців* щодо свого етносу і щодо українців, пор.: *Своїх — то з честю поховують./ А наших — просто загребуть* (С. 30). Контраст визначає експресивність контекстів про вияв любові різних народів до своєї Батьківщини: *Всі люблять Польщу в гонорі і в слові./ Всяк московит Московію трубить./ Лиш нам чомусь відмовлено у праві/ свою вітчизну над усе любить* (С. 93).

У характеристиці вельмож «триклятих» (С. 89) Хмельницький акцентує увагу на недотриманні законів і порушенні узвичаєних поведінкових норм: *Для них законів не було й нема; То сплять скирту. То націлять жерла./ То серед ночі зчинять га-ла-ла* (С. 90).

Нерідко гетьман вдається до коментарів і мотивації власної поведінки в спілкуванні з тими чи тими союзниками, як-от із польськими королями, які не завжди дослухалися до його порад (*це такий король, що краще носить шапку, ніж корону* (С. 76). Але на протывагу їм уже зраджений, Хмельницький під Зборовом подав усе-таки руку допомоги полякам: спрацювала, очевидно, комунікативна «звичка», яку він, щоправда, називає «спадком всіх неволь» (С. 77). Можливо, тому, що він «не хотів принизити короля!» (С. 78), тобто виявив шляхетність.

Прогнозована поведінкова вдячність короля в такій ситуації повертається до гетьмана зневагою і зверхністю, що загалом характерно для міждержавної комунікації (і не лише часів Хмельницького): король «був король», тобто його поведінка цілком відповідала узвичаєній — владній («дивився вже згори униз»). Сам погляд демонстрував асиметрію комунікації і вищість адресанта над співрозмовником. Це гіпотетично мало визначити й зміну поведінки Хмельницького: *Я мусив гнуть коліно/ Воно не гнулось* (С. 78). І всупереч особистісним поведінковим стереотипам змінює поведінку: *Я його зігнув* (С. 78). Щоправда, така «поступливість» мала й позитиви. Хмельницькому було даровано прозріння: моделі поведінки до друзів, спільників і до ворогів, зрадників ні за яких умов не можуть бути тотожними. Імплицитно ці відчуття передає прихована усмішка зневаги: *Я усміхався білими губами,/ Душа стояла високо над вами* (С. 78).

Гетеростереотипні ознаки українців у сприйнятті інших етносів окреслено за допомогою зневажливих номінацій *хлопи, мужики, темні* (С. 122); *усім чужі, для світу незначущі* (С. 121); *От ми такі і є в очах всієї Європи —/ козакко, чернь, постільство для ярма./ Изгой, бидло, мужики і хлопи,/ в яких для світу речників нема* (С. 85).

Українці ж, на протигагу чужинцям, ніколи не порушували добросусідських взаємин, що відображено риторичним запитанням (*Чи ми чинили утиски/ сусідам, їхній мові?* (С. 122). Натомість кожен сусід у різні історичні періоди зазіхав на українські землі. *Чужинецька* поведінка щодо українців метонімічно окреслена як поведінка «*вогню й меча*» (С. 122). Дисонуючи зі статусом лицарів (*А ще зветься лицарі, бундючні павичі* (С. 123), вона змусила Хмельницького порушити українські автостереотипи, що й призвело до кровопролиття, названого в романі біблійним символом — *Армагедон* (С. 123). Тобто, зміна типологічної етнічної поведінки українців тлумачиться як спровокована, виняткова. Щоправда, устами Хмельницького утверджено істину: *Взаємна кривда — то взаємний гріх* (С. 124). А тому нема виправдання ні *своїм*, ні *чужим*, зрештою, гетьман не виправдовує і своєї поведінки. Не менш болісні й неприйнятні для нього взаємні образи, відображені

в різновекторних негативних гетеростереотипних найменуваннях: *Бо їхні темні нас вважають тоями,/ а наші темні обзивають їх* (С. 124). Хмельницький позбавлений етноцентризму, що передбачає «сприйняття й інтерпретацію комунікативної поведінки інших крізь призму своєї культури; етнічні стереотипи і упередження, що виявляються в оцінці відмінностей між етносами за принципом «ми — кращі, вони — гірші» (Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. — К., 2007. — С. 52-53). Не вивищуючи свій народ, він усе-таки переконаний, що його народ не гірший за інші: *Я знаю свій народ. Клянну його пороки. / Але за нього Господа молю!* (С. 124).

Позитивні акценти в гетеростереотипах поставлено на тих рисах, яких бракує, на думку Хмельницького, українському народові, як-от: *А в світі ж є народи,/ своїм великим знаючі ціну* (С. 100).

Отже, гетеростереотипні ознаки в романі Ліни Костенко «Берестечко» відтворюють ту систему уявлень про інші етноси, що формувалася в період непростих історичних обставин після Берестечківської битви і є закономірним наслідком міжетнічних взаємин українців із найближчими сусідами. Поразку під Берестечком поетеса моделює на показі етнічних стереотипів, що знайшли конкретний вияв у мовній поведінці персонажів.